

THE PROBLEM OF [W^P] MOLDED SENTENCES IN UZBEK SYSTEM- STRUCTURAL LINGUISTICS

Ra'no Raupovna SAYFULLAYEVA¹
Doctor of Philological Sciences, Professor
of Uzbekistan National University
Po'latshoh Ramazonovich BOBOKALONOV²
Researcher of the Bukhara State University

Abstract

The scientific article presents a detailed approach to the systemic and structural interpretation of simple sentences and phrases, lexical-semantic and functional aspects, indicators of interdependence and the peculiarities of anomalous properties and problems.

Key words: Interjection indicators, phrases, grammatically formed sentences, modal, exclamation, affirmative-negative words, lexical-syntactic units, interjection meanings.

ЎЗБЕК СИСТЕМ-СТРУКТУР ТИЛШУНОСЛИГИДА [W^P] ҚОЛИПЛИ ГАПЛАР МУАММОСИ

Раъно Рауповна САЙФУЛЛАЕВА¹
Филология фанлари доктори, Ўзбекистон
миллий университети профессори
Пўлотшоҳ Рамазонович БОБОКАЛОНОВ²
Бухоро давлат университети тадқиқотчи-изланувчиси

Аннотация. Илмий мақолада содда гап ва сўз-гапларнинг систем-структур талқини, лексик-семантик ва функционал жихатлари, кесимлилиқ кўрсаткичлари ва алоҳида ғайритабиий хусусиятлари ҳамда муаммолари ҳақида атрафлича муносабат билдирилган.

Калит сўзлар: кесимлик кўрсаткичлари, сўз-гаплар, грамматик шаклланган гаплар, модал, ундов, тасдиқ-инкор сўзлар, лексик-синтактик бирликлар, кесимлик маънолари

Ўзбек тилшунослигининг кейинги тадқиқотларида содда гап моҳияти ва унинг лисоний қурилиш қолипи кесимлик кўрсаткичлари билан шаклланган атов бирлигида кўрилди. Бундай содда гапларнинг феъл-кесим ва от-кесим асосида морфологик воситалар иштирок этганлиги боис уларга “грамматик шаклланган гаплар” [қисқ. ГШГ] тарзида [WP^m] лисоний рамз қабул қилинди. Шундан сўнг систем тилшунослик йўналишида [6, 5-10] қатор тадқиқот ишлари [М.Абузалова, М.Саидова, С.Назарова, Ш.Акрамов, Р.Абдуллаева, М.Қурбонова] ва гап синтаксиси билан боғлиқ илмий адабиётлар намоён бўла бошланди [10, 42-47].

Бироқ тилшуносликда грамматик шаклланган гаплар сингари гап парадигмаларига тушмайдиган морфологик кўрсаткичлар билан шаклланмаган, предикатив муносабат ифодалаб, предикатив шакл – кесимлик кўрсаткичлари қабул қилмайдиган ва гап бўлаклари билан бирика олмайдиган нутқий ҳосилаларни [WP^m] қолипи тизимига солиб бўлмаслиги равшан кўринди [2, 3-127]. Бундай нутқий ҳосилалар анъанавий тилшуносликда ҳам Аюб Ғуломов, Мазлума Асқарова, Ғани Абдурахмонов, Шавкат Раҳматуллаев, Эргаш Шодмонов, Рихсиниса Комилжонова, Бозорбой Ўринбоев, Ҳалима Болтабоева, Саидзода Усмонов, Сано Саидов, Абдурауф Сайфуллаев, Ғани Зикриллаев, шунингдек, А.Ҳазратқулов, С.Маматов ва бошқа тадқиқотчиларнинг илмий ишларида *модал сўзлар, ундовлар* ва *тасдиқ-инкор* формага эга бўлган сўзлар ҳеч қандай морфологик қўшимчаларсиз тугалланган гап бўлиб кела олиши эътироф этилган эди [7,

1957; 8, 27; 9, 16-38; 11, 13-25; 12, 5-18; 13, 12-18; 14. 5-157]. Систем-структур тилшунослик нуқтаи назаридан [WPm] қолипига мос бўлмаган ва оралиқ муаммо босқичида турган [W^P] қолипли сўз-гаплар лексик-семантик, гипо-гиперономик, градионимик жиҳатдан ўзига хослиги ҳам ўз исботини топди [2, 3-137]. Шунга кўра [WPm] ва [W^P] дихотомик зиддиятда қуйидагича фарқланди:

1. [WPm] кесимлик кўрсаткичлари билан шаклланган гаплар: *Кел+аман. Кел+асан. Кел+ади. Кел+амиз. Кел+асиз. Кел+ишади.*

2. [W^P] нутқ қуршовида кесимлик кўрсаткичлари эмплисит шаклланган гаплар: 1. “– Эртага келасизми? – **Албатта.**” 2. “– Сизга совға олиб келдим. – **Раҳмат.**” 3. “– Мени эслай оласизми? – **Йўқ.**” [W^P] қолипли нутқий ҳосилалар [WPm] дан фарқи: **“Албатта+ман. Албатта+эдинг ёки Оҳ+ман. Оҳ+миз. Оҳ+эдик.”** каби кесимлик кўрсаткичи олмайди.

Маълум бўладики, биринчи [WPm]да гап марказини шакллантирувчи восита атов бирлиги таркибидаги кесимлик кўрсаткичлари ифодасида бўлса, иккинчи [W^P] нинг гаплигини шакллантирувчи восита “Албатта. Раҳмат, Йўқ» каби сўзларнинг семантик-структурасида ва уларнинг синтактик қўлланишида мужассамлашган. Шу сабабли [W^P] қолипли «Семантик-функционал шаклланган сўз-гап» (қисқ. «СФШСГ») лар сифатида алоҳида ажратилган ва унда кесимлик маънолари сўзнинг луғавий маъносида ўз аксини топган.

[СФШСГ] = [W^P] рамзининг [ГШГ] = [WPm] дан фарқи шундаки, [ГШГ] да шу атов бирлигини гап сифатида юзага чиқарувчи [Pm] – кесимликнинг морфологик кўрсаткичлари назарда тутилса, СФШСГларда гап сифатида юзага чиқарувчи кесимлик маънолари шу атов бирлигини ўзида намоён бўлиши назарда тутилган (Абузалова, Бобокалонов). Шу сабабдан бундай гапларни «**семантик-функционал – маъно ва вазифа жиҳатдан шаклланган сўз-гаплар**» деб аталди. Натижада, гапларнинг шаклланиш усулига кўра семантикада ва чегараланган синтактик функцияда алоҳида жуфтлик пайдо бўлди:

1. Грамматик шаклланган гаплар - [WPm] ва 2. Семантик-функционал шаклланган сўз-гаплар - [W^P] мавжудлиги асосланган.

Жадвал: [W^P] қурилишли [СФШСГ] ларнинг ички гуруҳлари

Т/ р	Маъновий турлари	Модаллар [MNPT]	Тасдиқ- инкорлар [NPTM]	Таклиф- хитоблар [PTMN]	Ундовлар [TMNP]

1	Қўлланиши	М у с т а қ и л Н о м у с т а қ и л			
2	[W^P] лик даражаси	Соф (<i>модал, тасдиқ-инкор, таклиф-хитоб, ундов</i>) сўз-гаплар (<i>Модал, тасдиқ-инкор, таклиф-хитоб, ундов</i>) сўз-гаплашганлар (<i>Модал, тасдиқ-инкор, таклиф-хитоб, ундов</i>) сўз-гаплашаётганлар (<i>Модал, тасдиқ-инкор, таклиф-хитоб, ундов</i>) сўз-гапсимонлар			
3	Манбаига кўра	Отдан Олмошдан Сифатдан Равишдан Феълдан Сондан Ундовлардан Ёрдамчи сўзлардан Таклид сўзлардан Форсий ва арабий бирикмалардан			
4	Маъновий гуруҳлари	Гумондан қатъийликкача гетороген маънолар	1. Тасдиқ 2. Инкор	1. Таклиф-ишора 2. Хитоб-буйруқ	1. Ундаш-чақириш 2. Ҳис-ҳаяжон
5	Луғавий намуналар	Эҳтимол Шекилли Қайдам Албатта	Ҳа. Хўп. Хўш. Бўпти. Майли. Йўқ. Асло. Аксинча.	Ма. Манг. Қани. Пўшт. Кишт. Марш.	А. А-ҳа. Бай-бай. Ура. Олға. Ё худоё тавба.

Лисоний тизимнинг, жумладан, лексик тизимнинг нисбий яхлитлиги ва доимий тараққиётда бўлганлиги сабабли бошқа сўз туркумларидан ўтиш жараёни сўз-гапларда кўп учрайди. Мазкур жадвалда, *модаллар, ундовлар, тасдиқ-инкорлар, таклиф-хитоб сўз-гаплар*нинг гуруҳ ва гуруҳчалари, ўз навбатида ҳар бир лексик-семантик гуруҳнинг марказий сўзларига маъно ва вазифаси жиҳатдан яқинлиги, даражаси, ҳамда морфологик хусусиятига кўра тўрт ички маъновий гуруҳга: 1) соф [W^P] лексик бирликлар; 2) [W^P]лашган лексик бирликлар; 3) [W^P] лашаётган лексик бирликлар тарзида тизимга солинган. Шунингдек, синтактик сатҳда [W^P] лисоний қурилиш қолипига *соф сўз-гаплар, сўз-гаплашган, сўз-гаплашаётганлар, сўз-гапласимонлар* сифатида даражаланиши кўрсатилган [2, 3-137]. [W^P] лексик бирликлар манбаига кўра турли сўз туркумларидан

иерархик тарзда ўсиб чиққан. Шунга кўра модалларнинг маъновий таркиби жуда хилма-хил. Тасдиқ-инкорлар: 1) тасдиқлар ва 2) инкорларга, таклиф-хитоблар: 1) таклиф-ишора, 2) хитоб-буйруқ маъновий гуруҳларга, ундов сўзлар эса: 1) ундаш-чақириш, 2) ҳис-ҳаяжон маъновий қисмларга ажратилган.

Содда гапнинг бўлинишида [W^P] қолипга гаплар ҳам лексика, ҳам синтаксисга бир хил алоқадор. Уларнинг лексикага алоқадорлиги – сўз-гаплар лексик сатҳига мансублигида бўлса, синтаксисга алоқадорлиги уларнинг лексик маъносида кесимлик маънолари мужассам бўлганлигидадир. Шунинг учун ҳам улар ҳеч қандай ёрдамчи воситаларсиз алоҳида гап бўлиб кела олади. Бундан англашиладики, тилшунослик учун муҳим бўлган лингвистик бирликларга системавий ёндашишнинг вужудга келиши ва тобора ривожланиб бораётганлиги, тилнинг барча сатҳ бирликларини ана шу усул билан қайта тадқиқ этиш зарурияти туғилган ва ўзбек тилида сўз-гапларнинг системавий тадқиқига алоҳида эътибор берилган. Уларнинг семантик-функционал типлари, шаклланиш динамикаси ўрганилган. Аниқроғи, тилшуносликда ҳеч бир туркумга киритилмайдиган, алоҳида сўз-гаплар сифатида талқин этиладиган *модал, ундов, тасдиқ-инкор* маъноли сўзлар, гап қурилишида алоҳидалиги билан морфологик шаклланган гаплардан фарқланадиган нутқий ҳодисалар чегараси ажратилган. Сўз-гапларнинг ўзига хос табиати, унинг хусусиятлари, ўзи билан ёндош ўхшашлик ва фарқият аниқланган. Умуман олганда, лексика ва синтаксис оралиғидаги гетероген ҳодисалар тизим сифатида таҳлил қилинган [2, 3-137].

Морфологик жиҳатдан сўзлар асосан уч туркумга ажратилади. *Биринчи* – мустақил сўз туркумлари, *иккинчи* – ёрдами сўзлар, учинчиси сўз-гаплар. Сўз-гаплар, бу кўпинча морфология, лексикология, семантика ва синтаксис ўртасидаги ҳодисалардир. Сўз-гаплар морфологияда лексика билан синтаксисни боғлаб туради. Синтаксисда алоҳида гап қурилиши сифатида эътироф этилади. Таъкидлаш жоизки, тилшуносликда, айниқса, морфологияда *мустақил, ёрдамчи* ва *сўз-гаплар* дейиш янгилик эмас. В.В.Виноградовда *мустақил, ёрдамчи* ва *предикатив сўзлар* деган тушунча [3, 79 - 80], Р.Сайфуллаевда эса учинчи бўлак вазифасида келиши мумкин бўлган алоҳида сўзлар кўпроқ кириш сўз, кириш гап, киритма вазифасида кела олиши таъкидланган [9, 16-38]. Шу маънода ўзбек грамматикасида ҳам «сўз-гап», «кириш сўз», «кириш гап», «киритма» тарзида берилган. Бундай сўзлар моҳиятан морфология ва синтаксис ўртасида коммуникатив нутқий мувозанатда туради. Шунинг учун ҳам бундай берилиши хато эмас.

Демак, лексик сатҳ ва синтактик сатҳни ўрганиш, қоришиқ диффуз ҳодисаларни ўзида акс этган «сўз-гаплар» ҳодисаси систем тилшунослик назариясини ўрганиш жараёнида

алоҳида “СФШСГ” тарзида бир тизимга солинди. СФШСГнинг асосий моҳияти мана шу тарқоқ, баъзи бир чегараларни ўзига мужассам этмаган сўз-гапларни тизимга солишга ҳаракат қилиш ва аниқликлар киритишдан иборат бўлди. Маълумки, даставвал, профессор Айюб Ғуломов сўз-гапларни “бўлақларга ажралмайдиган гап”лар сифатида эътироф этган эди [13, 12-18; 14. 5-157]. Ўша даврда синтаксис тараққиёти билан боғлиқ хусусиятлар бошқа тиллардан ўзбек тилшунослигида “сўз-гаплар” термини ҳам байналмилал термин сифатида кириб келди. С.Усмонов шу тизим ичида ундов сўз-гапларни чуқур ўрганган бўлишига қарамай, “бўлақларга ажралмайдиган гаплар” ҳақида очиқ фикр билдирмади ва уларни гуруҳлаштирмади ҳам. Аммо ундов гапларни “ундаш гап” тарзида беришни маъқуллаган эди [11, 13-25].

Соф сўз-гаплар, сўз-гаплашган, сўз-гаплашаётган, сўз-гапсимон ҳодисаларнинг лексик тизимдаги хусусиятлари грамматик шаклланган гаплар хусусиятидан бутунлай фарқ қилади. Шу жиҳати билан сўз-гап синтактик сатҳда, СФШСГ сифатида олинган. СФШСГ синтактик қуршовда сўз-гаплашган, сўз-гаплашаётган, сўз-гапсимон тарзида намоён бўлиши лексик бирликлар таркибининг кенгайиб келишига асосланган. Типик гаплар грамматик шаклланганлик хусусиятини йўқотиб бориши, даврий ўзгариш натижасида лексик бирликлар мажмуасини ташкил этиши ва бора-бора улар “соф”лар қаторига ўсиб бориши таъкидланган.

Сўз-гаплар лексикада лексик бирлик, синтаксисда гап ҳисобланади. Морфологияда номланиши бир озгина ғайриоддий, аммо бу терминни шу тарзда берилиши ўрганиш ва билиш учун ўнғайроқдир. Бундай лексик бирликларнинг гап бўла олиш қобилияти ўсувчанлик характериға эға бўлиб, гўё юқори “амплитуда”ни¹ ташкил этади. Аксинча, мустақил сўз туркумлари бу қобилиятдан маҳрум бўлиб, морфологик кўрсаткичсиз гап бўлиши мумкин эмас. Семантик-функционал шаклланган *тасдиқ-инкор* сўз-гапларнинг даражаланишининг тасдиқ маъносига мисол: **Ҳа** - соф тасдиқ-сўз, **Майли** - тасдиқлашган-сўз, **Тўғри** - тасдиқлашаётган-сўз, **Худди шундай**, **Жуда соз** - тасдиқсимон-сўз. Энди инкор сўз-гапларга мисол: **Йўқ** - соф инкор, **Асло. Аксинча** - инкорлашган, **Тамом** - инкорлашаётган, **Шартмас** - инкорсимон.

СФШСГларнинг содда гап таркибида ўзи иштирок этган гапни мураккаблаштириши, мустақил ва номустақил қулланилиши, қўшма гап таркиби билан алоқаси каби назарий

¹ Қапанг: Amplitudo (lot. amplitudo – kattalik, miqdor) – muayyan qonunga muvofiq tebranayotgan kattalikning nol qiymatidan eng katta og'ishi. Masalan, mayatnikning muvozanat holatdan og'ishi, o'zgaruvchan elektr tokida tok kuchi va elektr kuchlanishi qiymatlarining og'ishi va hokazo. Boshqacha aytganda, Amplituda, tebranish qulochini ifodalaydi. Tebranayotgan kattalik yarim tebranish davrida bir marta eng yuqori qiymatga erishadi. Garmonik tebranishlarda amplituda o'zgarmaydi: u doimiy bir xil qiymatga ega bo'ladi.

фикрлар ва масалалар ҳали ўзбек тилшунослигида жиддий ўрганилмаган. Баъзи ўринларда СФШСГларнинг лексик-семантик сатҳдаги сўз-гапсимон қуршов ва кўринишлари эътироз туғдиради. Чунончи, «Қадамларига ҳасанот!», «Хуш келибсиз!» каби сўз қўшилмаларидан ташкил топган – «бўлақларга бўлинмас» бутунликларни сўз-гапларга қандай алоқаси бор? Бу масалалар ҳам қиёмага етмай қолган.

Энди сўз-гаплашиш ҳодисасининг даражаланиши ҳақида. “Диалектик қонуниятга асосан тарихий тараққиётнинг даражаланиши универсалдир. Бу ҳолат табиий, шу билан бир қаторда ижтимоий ҳодисаларга хосдир. Шунга асосан, сўз-гаплашиш ҳодисасининг даражаланиши «соф, -лашган, -лашаётган, -симон»лар тарзида берилган” (Бобокалонов). Масалан, биологияда боланинг она қорнидан бошлаб, одамсимонликдан одам даражасига кўтарилиши диалектик қонуният ва градацион иерархия тамойилига хосдир. Шунинг учун сўз-гаплар ва эмоционал сўз-гаплар орасидаги фарқлар қатъий меъёрлар билан белгиланиши мумкин эмас. Чунки эмоционал сўз-гаплар соф нутқийдир. Риёзиёт олими Ал-Хоразмийнинг ажойиб тенгламаси мавжуд: “Агар инсон **яхши хулқ** соҳиби бўлса, у 1 га тенг. Агар инсон **хусн соҳиби** бўлса, бирнинг ёнига нолни қўш = 10 бўлади. Агар инсон **бой** бўлса, яна бир нолни қўш = 100 бўлади. Агар **насл-насабли** бўлса, яна бир нолни қўш = 1000 бўлади. Агар 1 рақами, яъни **хулқи йўқ** бўлиб кетса, инсоннинг қиймати йўққа чиқиб, нолларнинг ўзи қолади = 000” деган экан.” Бундан хулоса шуки, инсон “хулқ соҳиби”, “хусн соҳиби”, “насл-насабли”, “бой”, “хулқи йўқ” даражаларига кўтарилиб тушиши сингари СФШСГ маятник амплитудасига ўхшаб тебраниб туради. Буни оддий ифода билан “нутқий тебраниш” деб баҳолаш мумкин.

Систем-структур тадқиқотда СФШСГлар Э.Шодмоновнинг «Сўз-гаплар» сифатида олинган ҳодисалардан таркибий жиҳатдан фарқ қилади [12, 5-18]. Ҳақиқатдан ҳам, сўз-гаплар деб олинган лексик-синтактик категория анъанавий *модаллар, ундовлар* ва *сўз-гап* деб қараладиган *тасдиқ-инкор* ва одатда *кириш сўзлар* деб номланадиган лексик-синтактик бирликларни ўз ичига олади. Ўзбек тилшунослигида сўз-гапларнинг таркиби, чегараси, унинг интеграл лексик-синтактик белгилари, алоҳида-алоҳида лексик гуруҳга мансублиги билан ажралиб туради. Бундан ташқари, «СФШСГ» лингвистик тушунчаси билан «Грамматик шаклланган гаплар» тушунчасини қиёслаб, гапнинг шакллантирувчи воситалар морфологик кўрсаткич сифатида [WPm] таркибидаги [m] – маркерда ифодаланиши изоҳланади. Сўз-гап бўлмаган, яъни от, сифат, сон, равиш, олмош каби мустақил сўзларда кесимлик вазифалари морфологик белги [Pm] – кесимлик кўрсаткичлари билан киритилади. Сўз-гапларда эса бундай синтактик вазифа уларнинг семантик структурасида мужассамланган бўлади ва шунинг учун ҳам улар бошқа

сўзлардан фарқ қилади ҳамда ғайриоддий туюлади.

СФШСГларда лексик тарз билан синтактик тарз тенглаштириб қўйилади. СФШСГ шундай сўзларки, улар фақат гап маркази, кесим вазифасида келади. Яъни лексика ва синтаксисга бирлашади. Шунинг учун бу ҳодисалар лексика ва синтаксисда «оралиқ учинчи» – лексик-синтактик ҳодиса деб боҳоланади. Мана шу омил модаллар, ундовлар ва бошқа сўз-гапларни бир гуруҳга бирлаштиради, улар ҳосил қиладиган синтактик қурилмани алоҳида олиш сифатида ажратиш имкониятини беради.

Энди кенгайган сўз-гаплар масаласи. Илмий таҳлил асосида янги бир ҳодиса аниқланар экан, унинг илмий тушунча сифатида ҳодисанинг маълум бир усул билан номлаш зарурияти сезилади. Кенгайган сўз-гаплар ҳам, «*Бунисига ҳа*», «*Унисига йўқ*», «*Золимлар дастидан дод*» каби СФШСГларни сўз-гап дейиш ўринсиздек. Зероки, бизнинг онгимизда сўз-гап фақат алоҳида сўз ёки битта лексик бирлик билан боғланиб қолган. Шундай гапларни **кенгайган сўз-гаплар** деб аташ, эҳтимолки, ўнгайроқдир. Ёки уларни «*сўз-гапли қурилмалар*» деб баҳолаш мумкиндир. Жумладан, сўз-гапларни «*-лашган*», «*-лашаётган*», «*-симон*»лар деб аташ ҳам нодуруст кўринади. Аммо шу нарсани тушуниш лозимки, бу атамалар шунчаки илмий-назарий ўлчам бўлиб хизмат қилган, холос [2, 3-137]. Француз тилшунослигида бу ҳодисалар алоҳида тизимга солинмаган бўлса-да, “каноник шаклланган” термини мавжуд. Бу эса алоҳида мавзу.

Ҳақиқатдан ҳам, сўз-гапларнинг 70-йиллар қўйиладиган вазифа ва талаблар билан ҳозирги вазифаларни қиёслаш ва тенглаштириб фикр-мулоҳаза юритиш тарихга исбатан ҳақсизлиқдир. Албатта, кесими морфологик шаклланган гаплар билан кесими морфологик шаклланмаган гапларнинг оппозициясида қўйилиши бир жиҳати билан яхши, лекин бунда гап морфологик шаклланмаган бўлса, қандай шаклланган, деган сўроққа тўла жавоб бера олмайди. Бироқ «СФШСГ» атамаси бундай сўроққа жавоб беради.

Яна бир чигаллик СФШСГларнинг номлаш масаласида. Сўз-гап деган лисоний тушунчанинг тавсифи билан нафақат ўзбек, қирғиз ва рус тилшуносликлари, балки жаҳон тилшунослигининг ҳаммасида ҳам бу масалага у ёки бу тарзда ёндашилган, бу муаммони у ёки бу уринишларда ҳал қилишга ҳаракат қилинган. Бироқ систем тилшунослик нуқтаи назаридан СФШСГлар Ҳ.Неъматов, Р.Сайфуллаева томонидан ишланган моделда тушурилган [10, 42-47]. Табиий равишда бу атамалар ҳақида кўп баҳслашиш мумкин. Зотан, атама бир киши томонидан киритилади, аммо осонликча қабул қилинавермайди: **семантик-функционал шаклланган сўз-гаплар** ёки яна айтиш мумкиндир, **семантик-функционал гап** деб айтишда номлаш яна ҳам ихчам бўларди. Ёки “грамматик гаплар” – “функционал гаплар” каби номланиш ҳам осонроқ. Бундай

гапларга жуда кўп вариантлар танлаш мумкин эди. Лекин масаланинг моҳияти ва мақсади ойдинлаштириш бўлгани учун СФШСГ танланган [2, 137]. Бу билан «**Фалакнинг дастидан дод, Унисига ҳа, Бунисига йўқ**» каби гапларни осонгина тизимга солиш мумкин. Зеро, «*соф сўз-гаплар, сўз-гаплашган сўзлар, сўз-гаплашаётган сўзлар, сўз-гапсимон сўзлар*» каби гуруҳланиши бажараётган вазифасига кўра сўз-гап бўлишини кўрсатиб туради. Бундай сўзларнинг нутқий имконияти чекланмаган. Бу сўзлар ёрдамчи сўзлар қаторига кўчганида, бошқа сўз туркумига транспозиция қилинганида мутлақо бошқа мавқени эгаллайди. Худди шунга ўхшаган **Ҳа, Йўқ** сўзларини транспозиция усулида кесим шаклида ҳам кўриш мумкин. «**Бунисига ҳа, бунисига йўқ**» гаплари грамматик жиҳатдан бирга шаклланган ҳисобланади. “**Унисига ҳа дейди, бунисига йўқ дейди**” каби гаплар транспозицияга ўтиб бўлган, уларнинг **ҳа** ва **йўқ** вазифаси ўзгарган. Шунинг учун бундай сўзлар лексикада лексик категорияни, синтаксисда синтактик категорияни барабарига бажариши мумкин. Бу нафақат ўзбек, балки қозоқ, қирғиз ва бошқа туркий тилларда, ҳатто роман-герман тилларида ҳам сўзларнинг конверцияси учрайди.

Синтактик қуршов ва синтаксик категория масаласи. Қачонки мустақил сўз туркумларига кесимлик кўрсаткичлари илова қилинсагина [ГШГ] ҳосил қилади. Ёрдамчи сўз туркумлари эса синтактик вазифа бажаришга хизмат қиладиган воситалар ҳисобланади. Лекин сўз-гаплар – бу шундай сўзлар туркумики, улар ўз хусусиятлари билан гап бўла олиш қобилиятига эгадир. Масалан, агар «**Бугун эҳтимол ёмғир ёғад**и» деган гапнинг таркибидаги **эҳтимол**ни бу усул тарзида таҳлил қиладиган бўлсак, битта гапнинг таркибида икки хил кўриниш учрайди. Чунончи, «**Албатта келаман**» ва «**А л б а т т а, келаман**» да ҳам икки хиллик бор. Биттаси гап таркибида, иккинчиси «–**Эртага келасизми? –Албатта.**» алоҳида синтактик қуршовда. Чунки «**Албатта, келаман**»да **Албатта** – алоҳида битта гап, **келаман** – иккинчи гап. Бунда модал сўз вергул билан ажратиладим, ажратилмайдими, ёки орасида нуқта қўйиладим, нуқта қўйилмайдими, унинг аҳамияти йўқ. Чунки нутқий ҳодисани тиниш белгилари билан фақат ёзма нутқда чегаралаб қўйиш мумкин. Шундан қатъий назар бу қуршовда **Албатта** – сўз-гап. «**Фалончи, албатта, келад**и» да **албатта**дан кейин вергул қўйилиши тўғри эмас. Лекин анъанавий тилшунослик натижасига кўра қўйилиб келинади, чунки тасаввуримизда кириш сўзларда икки томондан вергул бўлади каби бир хил қоида шаклланган. Агар шу қоида бўлмайдиган бўлса, «Фалон жойга борасанми?» «Албатта бораман» бўлса, вергул қўйилмаса, демак бу ерда сўз-гап ишлатилмаган, балки феълда модалликни ифодалаш учун хизмат қилган. Агарда «**Албатта, бораман**» бўлса эди,

бунда иккита гап, вергул ёки нуқта қўйиш ҳам мумкин. **«Қад амларига ҳасанот», «Хуш келибсиз»** каби гаплар сўз-гапсимонлар тоифасига хос деб ҳисобланади. Чунки баъзи сўзлар ўзларининг луғавий маъноларини ҳам, баъзи гаплар ўзининг гаплик функциясини ҳам йўқотиб боради [5, 232]. Сўз-гапларнинг грамматик шаклланган гаплар таркибидаги ўрни ҳам алоҳида тадқиқ этилиши талаб этади.

Хулоса қилиб айтганда, сўз-гапларнинг системавий таҳлили синтаксис учун бўшлиқ бўлиб турган Аюб Ғуломовнинг “Содда гап”, Э. Шодмоновнинг “Сўз-гаплар”, С.Усмоновнинг “Ундов-гаплар” назариясининг айрим жиҳатларини тўлдирди. Э.Шодмоновнинг ишларидан фарқли жиҳати сўз-гапларнинг атрофида тизимга солинган ва сўз-гапларда кесимлилик кўрсаткичлари лексеманинг луғавий маъносида, яъни семантик-функционал жиҳатдан сингдирилган кесимлик маъноларидан иборат эканлиги ойдинлаштирилди [5, 232]. Албатта, бу узлуксиз занжирда яна бошқа турдаги оралик ҳодисалар бўлиши ва уни мукаммаллаштириш, занжирнинг ўнлаб бўғинларни ажратиш мумкин. Шундай қилиб, ўрганилган ва ўрганилаётган масаланинг ўзи енгил ҳамда осон эмас. Бу масала ҳали жуда кўп изланишларга сабаб бўлиши мумкин. Хусусан, битта тадқиқотда бундай масалани тўлиқ ҳал қилиш жуда қийин. Аммо ўзбек систем тилшунослиги синтаксиснинг систем-назарий таълимотида романистика, германистика, славянистика ютуқларидан фойдаланиб тараққий топиши равшан кўринмоқда.

Илмий-назарий лирик чекиниш. Шу ўринда профессор-устоз Низомиддин Маҳмудовнинг стенограммага тушган хулосаси эҳтибор бердик: «Мен кўп эслаيمان, талабаликда диплом ишимни академик Азиз Пўлатопич Қаямовга келтириб берганимда, ишимда бўлган ғализ фикримни кўриб, менга танбеҳ берган эдилар. ... Алишер Навоий туркий тилда юзта феъл келтирадилар-да ва ўша *йиғлаш* билан боғлиқ бўлган *синграмоқ, ўқирмоқ, инграмоқ* каби тўртта феълларнинг таҳлил изоҳини кўрсатадилар. Мен ишимда Алишер Навоий буларни бироз нотўғри изоҳлаган, деган фикрни айтган эдим. Буни кўрган устоз: «Бу фикрни айтиш учун, аввало, Навоий замонасида яшаб кўришинг керак» деган эдилар. Бу 1973-74 йилларда бўлиб ўтган жонли воқеа эди. ... У киши яна айтган эдиларки, «Навоийга баҳо бериш учун Навоий давридан келиб чиқиш керак.» Ҳар ҳолда бу ҳам шижоат натижасидир».

References

1. Болтабоева Ҳ. Ўзбек тилида мураккаблашган содда гаплар. Тошкент: Фан, 1967, -170-175 б.

2. Бобокалонов Р. Ўзбек тилида семантик-функционал шаклланган сўз-гаплар талқини. Тошкент: Фан, 2006, 3-127 б.
3. Виноградов В. Грамматика русского языка, II том, часть 2. Москва, 1952. с. 79 - 80.
4. Камилдъжанова Р. Модальные слова в современном узбекском языке. АДК. Тошкент, 1975 -9-22 б.
5. Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. - Тошкент: Ўқитувчи, 1995 -232 б.
6. Нигматов Х.Г., Абдуллаев К.М., Банару В.И., Махмудов Н.М., Мухаммедова Д.А., Нурмонов А. Структура предложения и актуальные вопросы синтаксиса тюркских языков/ Тезисы формально-функционального исследования// Сов. тюрк. 1984, №5 -5-10 б.
7. Раҳматуллаев Ш. Модал сўзлар. Тошкент:Фан., 1957.
8. Саидов С. Ҳозирги замон ўзбек тилида модал сезларнинг классификацияси масаласига доир//ЎТА, 1963,№ 6 27 б.
9. Сайфуллаев А. Ҳозирги ўзбек тилида кириш бўлак. Тошкент: Фан, 1972. - 16-38 б.
10. Сайфуллаева Р. Абузалова М. Гапнинг энг кичик гурилиш қолиплари ҳақида//ЎТА, 1991, №5 -42-47 б.
11. Усмонов С. Ундов-гаплар. Тошкент: Фан, 1955 3-25 б.
12. Шодмонов Э. Слова предложения в современном узбекском языке. НДА, Тошкент, 1970 -5-18 б.
13. Фуломов А. Содда гап. Тошкент: Фан, 1955, -12-18 б.
14. Фуломов А. Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис Тошкент: Ўқитувчи, 1987. 5-29; 37-42; 154-157 б.